

III. SŁOWOTWÓRSTWO

LESZEK BEDNARCZUK

Pochodzenie i kariera przyrostka -ol

Rzadko zdarza się, by na przestrzeni stosunkowo niedługiego czasu można było obserwować powstanie i rozwój nowego typu słowotwórczego, jak to ma miejsce przy rzeczownikach zakończonych formantem -ol, które rozpowszechniają się w języku potocznym na coraz to większą skalę. Nie figurują one jeszcze w słownikach języka polskiego¹, kilka z nich dostało się do publicystyki i stylizacji literackich², większość jednak nie wyszła poza język mówiony, niektóre mają charakter środowiskowy lub są wręcz tworam i okazjonalnymi. Wszystkie wyrazy z formantem -ol są silnie nacechowane ekspresywnie, zwykle z odcieniem ujemnym. Niektóre z nich mają charakter żartobliwy, rubaszny lub nawet wulgarny³.

Zestawiony niżej materiał pochodzi z języka potocznego, głównie młodszych mieszkańców Krakowa i Nowej Huty, częściowo też z innych stron kraju /co zaznaczam w tekście/. Wszystkie zebrane wyrazy przytaczam w porządku alfabetycznym.

1. Angol 'Anglik', twór okazjonalny z gwary studenckiej, żartobliwa aluzja do Angoli.
2. Babol 'koza w nosie' z Poznańskiego, por. gw. ba-bal /'ts'.
3. Brachol 'brat, braciszek' z Poznańskiego. Podstawą derywacji jest nacechowana ekspresywnie forma brach.

4. Chemiol 'chemik' /Grabiec, 1981: 176/ z gwary studenckiej Lublina, może aluzyjne do nazw produktów chemiczno-farmaceutycznych tworzonych za pomocą zapożyczonego formantu -ol typu liz-ol, czyst-ol, riwan-ol.

5. Δημωλ 'mieszkaniec krajów, od których skrótu została utworzona nazwa', por. inną żartobliwą nazwę Δημωλουδου /pl. tantum/.

6. δουπωλ obok δουπηκ, poniżające przezwisko.

7. Dydol obok dydek 'penis', z Poznańskiego.

8. Fizol 'pracownik fizyczny', żartobliwie: 'student Akademii Wychowania Fizycznego', z Poznańskiego.

9. Głupol obok głupek 'głupiec', por. gw. głupał.

10. Jabol obok jabcok 'tanie wino owocowe z jabłek'.

11. ιηβωλ 'fututor', utworzone od odpowiedniego czasownika.

12. Jugol 'Jugosłowianin' w środowisku pań lżejszych obyczajów.

13. Kamol 'średniej wielkości kamień, który można wziąć do ręki i rzucić'.

14. Kinol 'duży nos, nochal, jego właściciel', por. gw. kinal, ginal także w znaczeniu 'drągal', poświadczony u Lindego /XVIII w./, przy czym w XVII kinal, kinol oznaczał 'waleta w kartach' i wywodzi się z hiszpańskiego quinola 'walet czerwieny' /Sławski, 1965: 165-166/. Formę kinol 'nochal' notuje Słownik warszawski i Doroszewskiego z kwalifikatorem "wiech", cytując przykład z K. Pruszyńskiego "Trzyście opowieści" /1946/ i "Ekspresu" /1956/.

15. Korbol 'dynia', 'tanie wino owocowe' z Poznańskiego, gdzie w gwarach występuje powszechnie korbał w miejsce ogólnego korbas 'dynia' /Sławski, 1965: 476/.

16. Parchol 'parszywiec', por. gw. parchal.

17. Patol '1000 zł.' obok patyk, por. potoczne piatal '5 zł.'

18. Pieniądzole /pl. tantum/ 'pieniądze', ze Śląska.
19. πιηρδωλ 'fututor' obok starszego pierdoła m.in. 'gadula', por. odpowiedni czasownik zawierający formant -ol -ić, który jest odziedziczony z prasłowiańskiego /Sławski, 1973: 54/, ale zachował się głównie w gwarach z odcieniem 'robić coś wolno, mozolnie, nieudolnie' /Cyran, 1977: 108/.
20. πιπωλ 'fututor', z aluzją do πιπτοι 'vulva'.
21. πωδπιλνιωλ 'podpinka, przepaska higieniczna'.
22. Proł 'proletariusz', wyraz utworzony przez G.Orwella "1984" jako skrót wedle zasad "Inglisoc" /a przetłumaczony przez J.Mierowszewskiego jako prolet/. Forma proł została utrwalona przez M.Nowakowskiego "Notatki z codzienności" /1983: 68/.
23. πρωνωλ 'członek ruchu, od którego skrótu utworzono nazwę', twór okazjonalny.
24. Ρακωλ 'przezwisko osoby od skróconej formy jej nazwiska', twór okazjonalny.
25. Robol 1 'robotnik', pierwotnie pogardliwe przezwisko, które poprzez odcień żartobliwy nabiera zabarwienia dodatniego, 2/ 'robak', por. powiedzenie Kto pije i poli, ten nie ma roboli, gw. ροβελ 'robak'.
26. Smarkol 'smarkacz', formę tę cytuje H.Gaertner /1934: 285/ z kwalifikatorem "lud/owe/"; w źródłach gwarowych nie znalazłem.
27. ουβωλ obok ουβηη 'przezwisko od skrótu nazwy urzędu'.
28. Urzędol 'urzędnik' od urzędolić /słownik Doroszewskiego: IX, 669; r. 1954/, por. uwagi pod nr 19.
29. Zbyniol obok Byniol 'Zbyszek' z Poznańskiego.
30. ζωμωλ 'przezwisko członka formacji, od której skrótu utworzono nazwę'.
31. Zyzol 'osoba zezująca' z Poznańskiego, por. gw. zezol⁴.

Ponieważ w języku polskim odziedziczony przyrostek -ol nie występuje, nasuwa się pytanie o jego pochodzenie. Odpowiedź nie jest trudna. Leksemy babol, głupol, k/ginol, korbol, parchol, roboł 'robotnik', smarkol, zyzol są formami gwarowymi, zawierającymi przyrostek -al < -ǫl < -āl < psłów. -alib, który w większości gwar w wyniku ścieśnienia samogłoski ā jest wymawiany jak -ol, także w przypadkach zależnych. Wymowa a ścieśnionego jest cechą bardzo stabilną u osób wyzbywających się gwary, zwłaszcza na terenie Małopolski⁵. W wymienionych leksemach została ona przeniesiona do potocznej odmianki języka ogólnego, gdzie jednak nie nastąpiła substytucja morfonologiczna do -al, lecz adaptacja fonetyczna i w ten sposób wyodrębnił się nowy sufix -ol. Można podejrzewać, że również kilka innych leksemów /nr 6, 7, 11, 19, 20/ ma swe źródło w gwarach, lecz nie zostały tam zanotowane przez badaczy z powodu obscenicznego znaczenia. Pozostałe zostały utworzone już na gruncie języka potocznego /z wyjątkiem książkowego proł/, ale przynajmniej częściowo jeszcze w środowisku ludzi wyzbywających się gwary /nr 10, 17, 25/; kilka z nich nosi piętno stylu młodzieżowo-studenckiego /nr 1, 4, 8, 13, 29/, inne powstały na tle życia publicznego ostatnich lat /nr 5, 23, 24, 27, 30/.

Dla określenia miejsca formantu -ol w systemie słowotwórczym języka potocznego, trzeba kilka uwag poświęcić przyrostkowi -al w historii i dialektach języka polskiego.

Formant -al został odziedziczony z języka praełowiańskiego, gdzie jak zauważa F. Sławski /1974: 105/, tworzył głównie nomina agentis, a w poszczególnych językach słowiańskich także nacechowane ekspresywnie atrybutywne określenia ludzi typu pol. brodal, nogal, gębal. W języku polskim, ze względu na swe zabarwienie ekspresywne i przewiskowy charakter, był właściwy językowi mówionemu, stąd zapewne jego rzadkość w tekstach staropolskich. W Słowniku Lindego, oprócz trzech wymienionych leksemów, pojawiają się:

brzuchal, brzydal, cycal, dragal, gradal, gruntal, mazgal,
Moskal, nosal, wasal, za/ębal. Według W. Doroszewskiego /1929;
 71-72/ przyrostek -al tworzy wyrazy oznaczające "osoby,
 które pozostają w pewnym bliżej nie określonym stosunku do
 desygnatów pni" oraz "wyrażną kategorię zgrubiałe-zelżywą
 /augmentatywno-pejoratywną/", którą ilustruje autor kilko-
 ma, spośród zacytowanych wyżej ze Słownika Lindego, wyrazami.
 H. Gaertner /1934: 281-282/ wyróżnia trzy klasy leksemów z
 wykładnikiem -al: 1/ częste, odrzeczownikowe, np. brodal,
brzuchal, itp., 2/ rzadsze, odprzymiotnikowe, np. kusal,
krzywiał, mądral, 3/ odczasownikowe, np. gwarowe gębal, maz-
gal, mękal, dawne pryskał. Omawiając ich funkcję autor zwraca
 uwagę na znaczenie karykaturalne i zabarwienie ujemne
 więkzości z przytoczonych wyrazów. R. Grzegorzczkowska i J.
 Puzynina /1979: 215-216/ przypisują formantowi -al we współ-
 czesnym języku polskim wartość modyfikacyjną /ekspresywną/,
 wskazując na odcień wulgarności, rubaszności i znaczenia
 augmentatywne nowszych derywatów.

Główną domeną żywotności przyrostka -al /-al/ są gwa-
 ry. W. Cyran /1977: 62, 77-79/ zebrał ponad 100 leksemów.
 Tworzą one nazwy działaczy, nazwy znamionujące i zgrubiałe;
 nieco rzadsze są nazwy narzędzi i przedmiotów. Większość
 nazw osób nosi wyraźnie charakter przezwiskowy, taki też
 zapewne odcień miały cytowane wyżej ze Słownika Lindego wy-
 raży. Wskazuje na to fakt, że szereg /literackich i gwaro-
 wych/ leksemów z formantem -al ma swoje stylistycznie neu-
 tralne dublety, głównie z formantem -acz, por. pary brodal
 // brodacz, brzuchal // brzuchacz, daw. gral // gracz, no-
sal // nosacz, wasal // wasacz. Również stosunkowo nieliczne
 nazwy mieszkańców utworzone za pomocą formantu -al, miały
 prawdopodobnie charakter przezwiskowy, co dla wyrazu góral
 wykazała A. Niezabitowska /1969: 162-174/, por. też lasal
 'mieszkaniec lasów, człowiek nieokrzesany, gbur', podobnie
Moskal, może też Niżal 'Kozak niżowy'. Jak zauważa M. Karaś

/1968: 356-357/, wyraz mekəl w części gwar małopolskich jest przerwiskiem mieszczan.

To właśnie nacechowane ekspresywnie zabarwienie przerwiskowe zostało wraz z formantem -əl /-ol/ przeniesione do potocznej odmianki języka ogólnego, gdzie zachował on swoje kategoriałne znaczenie /nazwy osób, mieszkańców, przedmiotów/ i model derywacyjny. Większość nowych leksemów została utworzona od podstaw rzeczownikowych, nieliczne od czasownikowych /nr 21, 28/ i przymiotnikowych /nr 8/. Nowością są derywaty od nieznanej w gwarach kategorii skrótowców /nr 23, 27, 30/. Znacznie poszerzone zostało pole znaczeniowe nowych leksemów w kierunku życia obyczajowego i publicznego. Nazywają one zarówno nowe pojawiające się desygnaty, jak też zastępują istniejące już nazwy, których ekspresywność uległa osłabieniu, por. dublety z formantami -ek // -ol /nr 7, 9, 27/ i nazwy wytworów /nr 10, 17/. To ekspresywne nacechowanie leksemów na -ol podkreśla często mutylowana podstawa derywacji /nr 3, 8, 10, 24, 29/. W kilku wyrazach częśćka ol nie jest formantem, należy ona do podstawy /nr 5, 22/ lub tylko ją przypomina /nr 1/; włączono je tutaj ze względu na podobieństwo fonetyczne zakończenia i semantykę.

Na zakończenie poświęcić trzeba kilka uwag chronologii i podłożu socjalnemu omawianego procesu. Spośród językoznawców pierwszy formant -ol wyodrębnił H. Gaertner /1934: 285/, przytaczając wyrazy grochol 'r. wyki', z kwalifikatorem "lud/owe/", parchol, rochol 'robak', smarkol i nazwisko Prochol /Kolberg, Krakowskie; IV, 229, Łobzów-Nowa Wieś/, a poza tym kakol, w którym -ol należy do podstawy /por. Sławski, 1965: II, 118-119/. Ale "kariera" formantu -ol rozpoczęła się dopiero po wojnie wraz z napływem ludności wiejskiej do miasta. Jak wykazał M. Kucała w artykule "O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary" /1960: 141-156/ najdłużej zachowują ją mieszkający na wsi robotnicy dojeżdżający do pracy⁶, zwani dziś "chłoporobotnikami". Im też głównie, jak wskazuje m. in. semantyka najbardziej rozpowszechnionych leksemów /jabol,

patol, robol/ zawdzięcza swoje rozpowszechnienie w języku potocznym formant -ol, można go więc przenieść nazwać "przyrostkiem chłoporobotniczym".

Odrębny problem stanowią nazwiska gwarowe na -al/-ol/ typu Nosol, Buncol. Znalezione są one w różnych częściach Małopolski⁷, ale w postaci gwarowej zostały utrwalone w piśmie tylko na Śląsku przez niemieckich urzędników. Do ich utrzymania przyczynić się mógł także społeczny prestiż gwary oraz słaba znajomość języka literackiego u jej użytkowników.

Zauważmy na zakończenie, że wpływ gwar na język ogólny nie jest czymś wyjątkowym. Mamy z nim do czynienia w przypadku tzw. prowincjonalizmów w mowie inteligencji; większość z nich ma swe źródło w zapleczu wiejskim. Podobnie szereg nazw roślin dostało się z gwar do języka ogólnego i terminologii oficjalnej.

PRZYPISY

¹ Cytowany przez Słownik warszawski i Doroszewskiego wyraz kinol 'nochal' może zawierać dawne -ol, por. nr 14.

² Np. jabol, patol, robol.

³ Z tego m.in. powodu przytaczam je w transliteracji na minuskułę grecką.

⁴ Wyrazów zakończonych na -ol o znaczeniu przezwiskowo-obscenicznym można z języka potocznego przytoczyć więcej, są to jednak głównie twory okazjonalne i nic nowego nie wnoszą do omawianego tu zagadnienia.

⁵ Por. S. Urbańczyk, Zarys dialektologii polskiej, Warszawa 1953, s. 19.

⁶ W recenzji wydawniczej niniejszego artykułu prof. M. Kucała stwierdza: "u ludzi przechodzących z gwary na posługiwanie się językiem literackim najdłużej w postaci gwarowej zachowują się przekleństwa i inne ekspresywa, np. bestyjo, psio krew, jabcok, a także cłuchol, Kazol, itp."

⁷ Por. cytowany wyżej z Kolberga Prochol /Łobzów-Nowa Wieś/. Prof. M. Kucała przytacza z Więciórki k. Myślenic

przezwiśka odimienne Kazál, Frydál, Wicál i odnazwiśkowe Gorzkał, Ziebał /rec. wyd./.

BIBLIOGRAFIA

- Cyran W., Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich, Łódź, 1977.
- Doroczewski W., Monografie słowotwórcze, II. Formacje z podstawowym -l-, Prace Filologiczne, 1929, t. XIV, s. 34-85.
- Gaertner H., Gramatyka współczesnego języka polskiego, cz. III, z. 1. Słowotwórstwo, Lwów 1934.
- Grabias S., O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo, Lublin, 1981.
- Grzegorzczkowa R., Pużynina J., Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime. Warszawa, 1979.
- Karaś M., O przezwiśkach mieszczan. "Język Polski", 1968, t. XLVIII, s. 347-359.
- Kucała M., O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary, Biuletyn PTJ, 1960, t. XIX, s. 141-156.
- Niezabitowska A., Górał w historii i dialektach języka polskiego, Onomastyka, 1969, t. XIV, z. 1-2, s. 162-174.
- Sławski F., Słownik etymologiczny języka polskiego, t. II, Kraków, 1965.
- Sławski F., Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego, Słownik prasłowiański, t. I, s. 43-141, Kraków, 1974.